

ESĖ ŽANRAS KAIP ATSAKAS Į ŠIUOLAIKINIO SKAITYTOJO POREIKIUS

Joanna Tabor

Bendrosios, Rytų Azijos lyginamosios kalbotyros ir baltistikos katedra
Varšuvos universitetas

Anotacija. Straipsnyje stengiuosi atsakyti į klausimą, kokie esė bruožai lemia jos populiarumą ir kuo šis žanras ypatingas, kad svarbiausi šiuolaikinės literatūros kūrėjai tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje pasirinko esė kaip tinkamiausią formą savo kūrybinėms idėjoms išreikšti. Esė išpopuliarėjimas Lietuvoje ir Lenkijoje XX ir XXI amžių sankirtoje susijęs daugiausiai su politinės ir socialinės padėties pokyčiais. Nors nuo šios literatūrinės formos proveržio praėjo jau keliolika ar keliasdešimt metų – susidomėjimas ja nemažėja: esė (ypač literatūrinės esė, kuri artimesnė grožinei literatūrai) pozicija vis dar stipri. Kokia gali būti tokios situacijos priežastis? Kokie šiuolaikinės kultūros elementai sudaro esė tokias palankias plėtojimosi sąlygas? Atsakymo į šį klausimą galima ieškoti apmąstant komunikacijos metodų kaitą, kuriai milžiniškos įtakos turi naujosios medijos. Naujosios medijos ir jų priemonės keičia komunikavimo būdus ir kartu skaitymo įpročius. Esė pasižymi atvirumu, laisvumu, lankstumu ir kompaktiškumu ir yra ta grožinės literatūros forma, kuri geriausiai atitinka šiuolaikinės komunikacijos struktūrą.

Raktiniai žodžiai: esė, eseistika, lenkų literatūra, komunikacija, naujosios medijos, hipertekstas.

Keywords: essay, essay writing, Polish literature, communication, new media, hypertext.

Dauguma teorinių straipsnių, skirtų esė, prasideda nuo aiškinimų ir skundų, kad esė labai problemiška tyrinėti, nes apie ją labai sunku pasakyti ką nors „užtikrinta“. Kai kurie literatūrologai, kalbėdami apie esė, netgi siūlo vengti termino „žanras“, ir jai apibrėžti vartoja bendresnį apibūdinimą: „literatūrinė forma“ (pvz., Sławiński, Głowiński). Dažniausiai esė traktuojama kaip „tarp“ kūrinys: funkcionuojantis tarp rūšių, tarp žanrų, tarp publicistikos ir grožinės literatūros, tarp literatūros ir filosofijos, tarp mokslo ir literatūros. Žavėdamasis esė neapibrėžtumu, Wojciechas Karpiński rašė, kad esė kamuoja „formos parėžė [dalinis paralyžius – J. T.]

tuo ji skiriasi nuo poezijos; vaizduotės parėžė, tuo skiriasi nuo pasakojamosios prozos; minties parėžė, tuo skiriasi nuo filosofijos“¹. Tai paribio forma, hibridas, literatūros pasienio žanras, kaip vadina esė Dorota Heck straipsnyje „Esė – paradoksų apsuptas žanras“². Krzysztof

¹ Dorota Heck, „Esej – gatunek uwikłany w paradoksy“, *Kosmopolityzm i sarmatyzm. Antologia powojennego eseju polskiego*, red. D. Heck, Wrocław: Ossolineum, 2004, 11, (cituoja) Wojciech Karpiński, *Herb wygnania*, Paryž: Zeszyty Literackie, 1989, 55.

² Dorota Heck, „Esej – gatunek uwikłany w paradoksy“, *Kosmopolityzm i sarmatyzm. Antologia powojennego eseju polskiego*, red. D. Heck, Wrocław: Ossolineum, 2004.

Dybciakas tekste „Esė invazija“³ rašo, kad jei esė laikytume žanru, tai jokiam kitam žanrui nebūtų būdingi tokie skirtingi bruožai (dažnai neigiantys vieni kitus) ir tokios skirtingos šių bruožų realizacijos. Jo nuomone, esė visada „peržengia arba neigia esančius žanrus“, todėl negalima kalbėti apie pastovų jos morfologinių bruožų rinkinį. Esė pasirenka „Protėjo gebėjimą keisti pavidalus ar, tiksliau, – be jokių apribojimų absorbuoti kitų pasisakymo tipų prozinių formų elementus“⁴. Kai kurie tyrinėtojai, pavyzdžiui, Andrzejus Stanisławas Kowalczykas, išskiria esė kaip žanrą ir esė kaip tam tikrą stilistinę konvenciją, tokiam supratimui pritaria ir Pawełas Hertzas. Czesławas Miłoszas manė, kad esė labiau nei forma yra tam tikra filosofinė laikysena, kuriai reikalinga laisva kompozicija⁵.

Esė tyrinėtojai dažniausiai sutaria tik dėl vieno fakto: kad formos pavadinimas atsirado XVI amžiaus antroje pusėje – žodžiu *essais* (t. y. bandymai, mėginimai) buvo pavadinti Michelio de Montaigne’io apmąstymai, ar, kaip pats autorius teigė, „bandymai suprasti ir pažinti save“. Taigi dėl pavadinimo kilmės ginčų nebuvo, nors kai kurie literatūrologai, kaip, pavyzdžiui, Irena Sikora, iš karto prideda, kad „pavadinimas naujas, bet dalykas senas“,⁶ ir esė šaknų liepia ieškoti antikos mąstytojų (Cicerono, Senekos, Epikūro) tekstuose. Panašią nuomonę išsako Jūratė Baranova, remdamasi Lopate’o tyrimais (P. Lopate, *The Art of the Personal Essay. An Ant-*

ology from the Classical Era to the Present, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland: Anchor Books, 1994), savo knygoje *Filosofija ir literatūra*⁷.

Taigi svarstant esė prigimtį, klausimų nemažėja, o kalta – pati esė: jos laisvumas, lankstumas ir demokratiškumas neleidžia įsprausti šios literatūrinės formos į griežtus rėmus. Klasifikavimas reikalauja paprastinimų, o esė jiems nepasiduoda. Norėdami ją formaliai apriboti, prarastume (ar – kaip pasakytų eseistė Giedra Radvilavičiūtė – nušautume) esė esmę.

Dalios Čiočytės teigimu, esė yra „lankčiausias literatūros žanras: vidutinės apimties literatūrinė kompozicija, laisvai ir lengvai svarstanti kurią nors temą (estetinę, filosofinę, literatūrinę, istorinę...), atstovaujanti autoriaus patirčiai ir požiūriui...“⁸ Autorė prideda, kad esė rašymo intencijos yra glaudžiai susijusios su egzistenciniais klausimais. Lenkų filosofas ir filosofijos istorikas Władysławas Tatarkiewiczus rašė, kad pirmu žingsniu eseistikos linkme buvo mąstymo antropocentrizmas, o Montaigne’io esė iš tikrųjų tampa „bandymais“ aprėpti žmogaus būties problemiką. Michelio de Montaigne’io ir vėliau Franciso Bacono esė išreikšta renesanso filosofinė mintis, kurios ašis buvo būtent antropocentrizmas, antidogmatizmas ir pažinimo skepticizmas⁹. Šie elementai tapo ir esė kaip žanro pagrindiniais bruožais: esė vengia kategoriškų tvirtinimų, daugiau

³ Krzysztof Dybciak, „Inwazja eseju“, *Pamiętnik literacki* 4, 1977, 115.

⁴ *Ibidem*, 113.

⁵ Czesław Miłosz, „Proza“, *Kultura* 11, 1961, 41.

⁶ Irena Sikora, „U źródeł eseju“, *Przegląd humanistyczny* 3, 1974, 93–103.

⁷ Jūratė Baranova, *Filosofija ir literatūra. Priešpriešos, paralelės, sankirtos*, Vilnius: Tyto alba, 2006 („Personalioji esė: tarp įspūdžio ir naratyvo“).

⁸ Dalia Čiočytė, „Literatūrinė ir kritinė eseistika“, *Naujausioji lietuvių literatūra (1988–2002)*, red. Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2003, 346.

⁹ Žr.: Tomasz Wroczyński, „Esej – zarys teoriią gantunku“, *Przegląd humanistyczny* 5/6, 1986, 101–103.

klausia, negu atsako, pažinimą grindžia asmeniška patirtimi. Esė, kaip rašo Heck, yra veikiau mąstymo eksperimentas negu mėginimas ką nors įrodyti¹⁰. Dauguma esė tyrinėtojų, tarp jų Dalia Čiočytė, atkreipia dėmesį, kad itin svarbi eseistinio rašymo žymė yra asmenybiškumas – taip pat renesanso palikimas. „Eseistas kalba iš asmenišką gyvenimo patirties, apie asmeniškai itin svarbius dalykus, asmeniškų stiliumi“¹¹. Šis asmenybiškumas kartais vadinamas subjektyvumu, o esminis eseisto asmenybės bruožas – individualizmas: kūrėjas siūlo skaitytojui tam tikrą – „savo“ – pasaulio vaizdą.

Nors eseistai dėl subjektyvumo ir asmenišką patirties eksponavimo kartais kaltinami egocentrizmu ar net ekshibicionizmu, reikia suprasti, kad „[p]ersonalusis eseistas, jei jis tikrai talentingas menininkas, net sakydamas „aš“, net atsigręždamas į savąją patirtį, vis dėlto kalba ne apie savąją „aš“. Jis sukuria tik numanomą meninės erdvės pasaulį, kuriame atpažįstame kiekvieną iš mūsų ir bet kada galinčią mus išstikyti unikalią ir kartu bendrą patirtį“¹². Taigi, tęsia autorė, „eseistika kaip žanras remiasi žmonių prigimties bendrumo prielaida“, o eseistas, kai kalba apie save, jis kalba apie mus visus¹³. Tą pačią mintį taikliai sukonkretina lenkų eseistas ir literatūros kritikas Michał Paweł Markowski, rašydamas apie kito eseisto Mareko Bieńczyko kūrinius: „Taip rašo geriausi eseistai: lyg apie pasaulį, bet labiau apie

save. Lyg apie save, bet vis dėlto apie pasaulį“¹⁴.

Su esė pasakojimo subjektyvumu ar asmenybiškumu susijusi kita problema – tikrumo ir fikcijos proporcijos. Nors esė yra nefikcinis žanras, joje gali atsirasti fikcijos elementų. Esė visada kalba pirmuoju asmeniu, o jos naratorius atrodo tikras. Kaip sako Baranova: „Jis vilioja skaitytoją būtent savuoju realumu“¹⁵. Taigi esė sukuria tikrumo iliuziją, bet „[k]iek [...] tekstas atveria tikrąjį rašytojo <aš>, o kiek jo paslepia...? Kiekvienoje esė vis kitaip“¹⁶. Pasirinkusi faktiškumo ir literatūrinės vaizduotės santykio kriterijų, Jūratė Baranova vienus autorius vadina „gryniaisiais“ esė rašytojais (Rastauską, Andriuškevičių, Navaką, Kazlauskaitę), kitus – pusiau eseistais, pusiau prozininkais (Parulskį, Kunčių, Radvilavičiūtę)¹⁷. Galvojant apie šį kriterijų, geriau įsivaizduoti ne „daugiau fikcinių“ ir „mažiau fikcinių“ autorių grupes, o tik ašį, kurios vienas galas reiškia „fikciją“, kitas „nefikciją“, ir kiekvieną autorių galėtume toje ašyje tarp šių dviejų polių pažymėti.

Esė kategorija labai talpi, o jos rėmai itin elastiški, todėl bandoma – dėl teoretikų patogumo – esė atstovaujančius įvairaus pobūdžio tekstus suskirstyti į tam tikrus tipus. Pagal esė nagrinėjamą tematiką galime išskirti, pavyzdžiui: filosofinę, politinę, sociologinę, kritinę ar literatūrinę esė. Vis dėlto literatūrinė esė gali reikšti tekstą apie literatūrą, kitaip sakant, „skaitymo įspūdžius“ arba „užrašus skaitant“, arba

¹⁰ Heck, „Esej – gatunek uwikłany w paradoksy“, 5.

¹¹ Čiočytė, „Literatūrinė ir kritinė eseistika“, 346.

¹² Baranova, *Filosofija ir literatūra. Priešpriešos, paralelės, sankirtos*, 417.

¹³ *Ibidem*, 422–423.

¹⁴ Michał Paweł Markowski, „Bieńczyk: pod światło“, *Życie na miarę literatury*, Kraków: Homini, 2009, 368.

¹⁵ Baranova, *Literatūra ir filosofija*, 376.

¹⁶ *Ibidem*, 400.

¹⁷ *Ibidem*, 429.

tekstą, kuris pats yra literatūra – grožinės literatūros prasme. Čia atsiranda funkcijos klausimas: remdamiesi teiginiu, kad esė yra forma, kuri gravituoja tarp mokslo ir literatūros, galime įsivaizduoti ašį, kurios viename gale yra mokslas, o kitame – grožinė literatūra, ir pabandyti kiekvienam tekstui surasti šioje ašyje tinkamą vietą. Literatūrologai, kalbėdami apie esė funkciją, vartoja įvairius terminus. Jūratė Baranova skirsto esė į formaliąją (arčiau mokslo) ir personaliąją, kurioje pasakotojas remiasi asmeniškai patirtimi. Remdamasi Lopate'o tyrimais filosofė rašo, kad „personalioji esė yra neformaliosios (skirtingai nuo formaliosios, t. y. mokslinės, politinės, kultūrinės ir t. t.) esė atmaina, kuri sutelkia dėmesį ne tiek į racionalius samprotavimus, kiek į stilių ir rašančiojo žmogaus asmenybę“¹⁸. Lenkų tyrinėtojas Wojciechas Głowala siūlo Stefanios Skwarczyńskiej įvestą¹⁹ taikomosios literatūros terminą ir, remdamasis tikslo kriterijumi, dalija esė į du tipus: „vienas – tai grynoji, estetinio tikslo siekianti literatūra, kitas – taikomoji literatūra, turinti praktinį tikslą“²⁰.

Kitas esė bruožas, dažnai tampantis nesusipratimų priežastimi, tai laisvumas, kurį galima suprasti dvejopai: turinio ir formos prasme. Esė, dėl savo pavadinimo, dažnai yra traktuojama kaip eskizas, nebaigtas, nepilnas kūrinys. Dybciakas nesutinka su tokia nuomone, rašo, kad: „[esė] turinio lygmenyje svarbus eskiziškumas, esė labiau svarsto problemas, negu jas

sprendžia, formuluoja klausimus, o ne atsakymus, palieka problemas neišspręstas. Bet kalbant apie raiškos lygmenį, esė yra vienas meniškiausių ir labiausiai sustruktūrintų prozos tipų“²¹. Užtenka prisiminti Giedros Radvilavičiūtės esė, pavyzdžiui, *Teksto trauką*, kad pamatytume, kaip tariaimai laisvos asociacijos pabaigoje gražiai sueina į vieną tašką, atskleisdamos puikiai suplanuotą kompoziciją. Žinoma, yra ir tokių esė pavyzdžių, į kurių naratyvą galima įsibristi bet kurioje vietoje kaip į upės srovę – kurių pasakojimas nelinijinis, bet tai nereiškia, kad jo kompozicija atsitiktinė. Taigi esė laisvumą reikia suprasti kaip mąstymo, klausimų uždavinėjimo laisvę, tam tikrą filosofavimą, įspūdžių fiksavimą, be būtinybės prieiti prie galutinių išvadų, o tokiems svarstymams reikalinga nesuvaržyta forma, palanki asociacijoms ir digresijoms, atitinkanti natūralią minties eigą.

Čiočytė rašo, kad „ryškėja tendencija manipuluoti esė žanru, suvokiant jį kaip laisvą ir neįpareigojantį“²². Esė neretai kritikuojama kaip „neatsakingas žanras“, „kultūringo plepėjimo rūšis“²³. Prie tokios esė recepcijos prisidėjo dar vienas šios formos bruožas, kurį tyrinėtojai kartais vadina diletantiškumu, bet be neigiamo atspalvio. Dorota Heck šį diletantiškumą supranta kaip platų horizontą, susidomėjimų įvairovę, bet ne specializuotas žinias²⁴. Baranova, cituodama Lopatę, primena, kad „[p]okario metu [...] eseistas buvo suvokiamas kaip viešas intelektualas, galintis pasisakyti apie viską, pradedant politika

¹⁸ *Ibidem*, 418.

¹⁹ Stefania Skwarczyńska, „O pojęciu literatury stosowanej“, *Szkice z zakresu teorii literatury*, Lwów, 1932.

²⁰ Wojciech Głowala, „Próba teorii eseju literackiego“, *Prace literackie* VII, Wrocław, 1965, 152.

²¹ Dybciak, „Inwazja eseju“, 115.

²² Čiočytė, „Literatūrinė ir kritinė eseistika“, 363.

²³ Zygmuntas Kahužynskis apie Jano Kotto studiją, skirtą Pruso romanui *Lalka (Lélé)*.

²⁴ Heck, „Esej – gatunek uwikłany w paradoksy“, 5.

ir kultūra, baigiant asmeninio gyvenimo klausimais²⁵, – panašiai eseistas suvokiama ir dabar.

Kaip jau buvo minėta, esė tėvu laikomas Michelis de Montaigne'is, kiti svarbūs šio žanro atstovai: Francisas Baconas (XVI a.), Blaise'as Pascalis (XVII a.), Denis Diderot, Jeanas-Jaques'as Rousseau ar Voltaire'as (XVIII a.). „XX a. pradžioje esė žanras patyrė infliaciją: kritikuotas dėl to, kad jam stinga minties, formos grynumo, precizijos. Vis dėlto praėjusiojo amžiaus literatūroje eseistikai tenka tokia svari vieta, kad jis net pramintas „eseistiniu amžiumi“²⁶. Labai įdomi Dybciaکو pastaba, kad „[...] esė ekspansija įvykdavo koherentinių filosofinių ir literatūrinių sistemų skaldymosi laikais. Kada griūva uždari ir susisteminti pasaulio vaizdai, o ligšiolinės pažinimo ir komunikacijos formos nesugeba išreikšti naujų žmogaus patirčių, tada didelės svarbos įgauna nauji literatūrinių struktūrų tipai, netelpančios nusistovėjusiuose genologinėse klasifikacijose“²⁷. Taigi esė, kaip paribių forma, itin paranki ribinėms situacijoms apmąstyti.

Kaip rašo Čiočytė, „[l]ietuvių eseistikos ištakų ieškotina Abiejų Tautų Respublikos literatūroje“²⁸ (ir čia minėtinos tokios pavardės kaip Augustinas Rotundas, Leonas Sapiega, Boguslavas Radvila ar Petras Skarga). Esė plėtojimuisi Lietuvoje tam tikros įtakos turėjo Motiejaus Valančiaus publicistika, vėliau Vinco Kudirkos feljetonai, bet eseistais turbūt galėtume pavadinti tik XX amžiaus trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje rašiusius kūrėjus:

Juozapą Albiną Herbačiauską (*Dievo šypsenos*, 1929) ir Joną Kossu-Aleksandravičių (*Dievai ir smūkeliai*, 1935). Sovietmečiu esė žanras nesiplėtojo (jam reikia laisvės ir distancijos), nebent prie esė pri skirtume Eduardo Mieželaičio etiudus (*Lyriniai etiudai*, 1964; *Antakalnio barokas*, 1971) arba Justino Marcinkevičiaus *Dievoraštį be datų* (1981). Taigi, kaip teigia Elena Baliutytė: „Ryškesnė lietuvių eseistikos pradžia siekia Lietuvos pirmosios nepriklausomybės metus (1918–1940 m.), bet tik atgavus valstybingumą (1990 m.) šis žanras priminė apie save su nauja jėga. Esminė esė žanro iškilimo priežastis buvo ta, kad šizofreniškai susidvejinęs sovietmečio žmogus atgavo tapatybę, vėl tapo istorijos subjektu: asmenybe, individualybe“²⁹. Tyrinėtoja prideda, kad lietuvių literatūros „eseistinis amžius“ prasidėjo su XXI amžiumi, o iškilus esė literatūra įgavo „laisvą subjektyvumą dvasia, suasmenintą ir suintymintą pasaulio viziją, autentiškumo aurą, biografiškumo intrigą, intelektualų, ironiškai žaismingą, elegantišką stilių“³⁰. Eseistinio pobūdžio tekstus tuo metu rašė, pvz., Onė Baliukonytė (*Kelionės fragmentai*), Kornelijus Platelis (*Būstas prie Nemuno*), Marcelijus Martinaitis (*Papirusai iš mirusiųjų kapų*, *Prilenktas prie savo gyvenimo*), Justinas Marcinkevičius (*Tekančios upės vienybė*), Saulius Šaltenis (*Pokalbiai prieš aušrą*), Donaldas Kajokas (*Komentarai, Dykinėjimai*), Romualdas Granauskas (*Žodžio agonija*). Kaip rašo Čiočytė, atgavus nepriklausomybę „[p]roblematikos centre atsидūrė politinis

²⁵ Jūratė Baranova, *Literatūra ir filosofija*, 420.

²⁶ Čiočytė, „Literatūrinė ir kritinė eseistika“, 347.

²⁷ Dybciaکو, „Inwazja eseju“, 114.

²⁸ Čiočytė, „Literatūrinė ir kritinė eseistika“, 347.

²⁹ Elena Baliutytė, „Daugiabalsis lietuvių esė pasaulis“, straipsnis publikuojamas internetiniame puslapyje www.booksfromlithuania.lt [žiūrėta 2015 03 09].

³⁰ *Ibidem*.

atgautos laisvės klausimas, kultūros pokyčių kolizijos, individualios egzistencijos refleksija³¹. Autorė mini taip pat to periodo kritinę eseistiką: Arvydo Šliogerio, Vytauto Kubiliaus, Viktorijos Daujotytės ir Tomo Venclovos tekstus. Būtent Venclovos *Vilties formas* Gintaras Beresnevičius vadina svarbiausiu eseistikos veikalu XX amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje³², su jo nuomone sutinka ir kiti tyrinėtojai. Beresnevičius teigia, kad apskritai Lietuvoje „[...] „savimonę turinčios“ eseistikos iki labai apytiksliai 1995 metų nebuvo“³³. Maždaug nuo to laiko prasideda lietuvių eseistikos proveržis – kultūriniai žurnalai ir savaitraščiai, tarp jų eseistikos banginis *Šiaurės Atėnai*, reguliariai spausdina Sigito Gedos, Sigito Parulskio, Rolando Rastausko, Alfonso Andriuškevičiaus, Herkaus Kunčiaus, Regimanto Tamošaičio, Gintaro Beresnevičiaus, Giedros Radvilavičiūtės ir kitų autorių trumpus tekstus. Kadangi esė nepraranda aktualumo taip greitai kaip publicistika, spaudoje pirmą kartą publikuojami tekstai dažniausiai po to leidžiami kaip atskiros knygos. Tyrinėtojai, tarp jų Baliutytė, atkreipia dėmesį, kad iškiliausių esė autoriai nėra rašytojai tradicine, institucine prasme: Beresnevičius – religijotyrininkas, Andriuškevičius – dailėtyrininkas, Tamošaitis – literatūrologas; daug iš jų debiutavo kitose literatūros srityse, pvz., poetai Geda, Rastauskas, Parulskis. „Gryna“ eseiste galima laikyti Giedrą Rad-

vilavičiūtę, esė žanras tapo jos firminiu ženklu. Toks meninių asmenybių diapazonas lemia šiuolaikinės lietuvių eseistikos įvairovę, o pati esė „paveržia iš trumposios prozos jos vietą, yra aktualesnė, originalesnė, stipriau emociškai ir intelektualiai pakrauta, provokuojanti ir paprasčiausiai įdomi; galiausiai – kompaktiška, kas šiais laikais irgi yra svarbu“³⁴.

Lenkijoje eseistinio stiliaus broožai buvo būdingi literatūrinės kritikos tekstams Jaunosios Lenkijos (Młoda Polska) laikotarpiu. Esė tipo kūrinis rašė, pavyzdžiui, Karolas Irzykowski, bet įžymiausi to periodo eseistai, iš esmės pradėję lenkų eseistikos tradiciją, yra: Bolesławas Mičiński (filosofas, kultūrinių ir kritinių esė autorius, *Podróże do piekieł*, 1933); Jerzy Stempowski (vėliau Paryžiaus žurnalo *Kultura* bendradarbis slapyvardžiu Paweł Hostowiec) ir Stanisławas Vincenzas (esė apie Huculščiną ir mažąsias tėvynes). Šie autoriai vadinami „didžiąja trijule“; kitos minėtinos pavardės tai, pvz., Tadeusz Boy-Żeleński ir vėliau, po karo, daugiausiai emigracijoje rašantys: Witoldas Gombrowiczius, Gustawas Herlingas-Grudziński, Konstantinas Jeleński, Andrzejus Bobkowskis, Leszekas Kołakowskis (filosofinė esė) ir Czesławas Miłoszas (*Pavergtas protas, Tėvynės ieškojimas, Gimtoji Europa*). Lenkų literatūros tyrinėtojų vartojamas net terminas „lenkiška / lenkiškoji esė“ (*polski esej*), tai yra esė „po Stempowskio“, sugalvotas Miłoszo, o plačiau įvestas Martos Wykos. Kaip rašo Heck, tai esė, kuriai „artima bajorų gaven-da [pasikalbėjimas – J. T.], nevengianti naratyvumo, šiek tiek nostalgiška. Ji ver-

³¹ Čiočytė, „Literatūrinė ir kritinė eseistika“, 348–349.

³² Gintaras Beresnevičius, „Eseistikos tendencijos moderniojoje Lietuvoje“, prieiga internete: <http://eia.libis.lt:8080/archyvas/viesas/20120129193114/>; http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=2913&kas=straipsnis&st_id=641 [žiūrėta 2015 03 04].

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

balizuoja individualistinius nenuolankiųjų idealus [...], bet nemoralizuoja“³⁵. Tyrinėtoja prideda, kad esė lenkų literatūroje atliko svarbią misiją: „ji pavadavo laisvą kraštą autoriams emigrantams ir – kad ir kur gyvenantiems skaitytojams“³⁶. Esė lenkų kultūroje labai teigiamai konotuota, priimta manyti, kad eseistas yra intelektualas, elito atstovas. Susidomėjimas esė pasiekė kulminaciją devintajame dešimtmetyje ir buvo susijęs – panašiai kaip Lietuvoje – su politinės situacijos pasikeitimais. Tais metais žurnale *Res Publica* publikuojamas ciklas „Esė mokykla“, taip pat pasirodė monografinis esė skirtas žurnalo *Więź* numeris. 1991 metais Marta Wyka rašė, kad eseistinė forma užvaldo literatūrą, kad ji vis dar laikoma naujoviška, nors kitos literatūrinės formos, pvz., romanas, darosi anachroniškos³⁷.

Per pastaruosius 20 metų Lenkijoje pasirodė nemažai esė rinkinių, jų autoriai yra svarbiausi ir skaitomiausi šiuolaikinės lenkų literatūros kūrėjai. Panašiai kaip Lietuvoje, daug šių kūrinių pirmą kartą pasirodė kultūrinėje spaudoje (pvz., *Tygodnik Powszechny*). Literatūrinę esė kaip tinkamiausią formą savo kūrybinėms idėjoms išreikšti (šis esė tipas artimesnis grožinei literatūrai) pasirinko, pvz., Andrzejus Stasiukas, Marekas Bieńczykas, Jerzy Pilchas, Mariusz Szczygiełas. Šių rašytojų knygos yra palankiai vertinamos tiek literatūros kritikų, tiek skaitytojų, jos plačiai verčiamos į kitas kalbas, apdovanojamos literatūrinėmis premijomis³⁸.

Esė populiarumas Lietuvoje ir Lenkijoje XX ir XXI amžių sankirtoje susijęs daugiausiai su politinės ir socialinės padėties pokyčiais. Nors nuo šios literatūrinės formos proveržio praėjo jau keliolika ar keliasdešimt metų – susidomėjimas ja nemažėja: esė (ypač literatūrinės) pozicija vis dar stipri. Kokia gali būti tokios situacijos priežastis? Kokie šiuolaikinės kultūros elementai sudaro esė tokias palankias plėtojimosi sąlygas? Atsakymo į šį klausimą galima ieškoti apmąstant komunikacijos metodų kaitą, kuriai milžiniškos įtakos turi naujosios medijos.

XX amžiaus paskutiniai dešimtmečiai – tai kompiuterių eros pradžia. Per pastaruosius keliasdešimt metų technologinė evoliucija vyko tokiu tempu, kaip niekada anksčiau. Kaip rašo lenkų medijų tyrinėtojas Tomaszas Gobanas-Klasas, „masinės komunikacijos priemonės tapo dominuojančiu socialinės realybės vaizdu ir apibrėžimų šaltiniu; tai jie kuria, sukaupia ir platina kultūrinės ir socialinės vertybes“³⁹. Komunikacijos metodai turi tiesioginės įtakos komunikavimo procesams ir visai kultūrai, o komunikacijos priemonės, be abejo, veikia savo vartotojus. Šios situacijos pasekme galima laikyti ir skaitymo įpročių pokyčius.

Pagrindiniai internetinės komunikacijos bruožai tai: lakoniškumas; fragmentiškumas; dėmesio selektyvumas (nelinijinis mąstymas); intertekstualumas; virtualumo ir realybės, privatumo ir viešumo ribų nu-

³⁵ Heck, „Esej – gatunek uwikłany w paradoksy“, 7.

³⁶ *Ibidem*, 18.

³⁷ Marta Wyka, „Esej – pojemna forma“, *Polski esej*, red. M. Wyka, Kraków: Universitas, 1991, 5.

³⁸ 2012 m. M. Bieńczyko esė knyga *Książka twarzy* buvo apdovanojama NIKE – svarbiausia literatūrine premi-

ja Lenkijoje, 2005 m. NIKE konkursą laimėjo A. Stasiuko esė rinkinys *Jadąc do Babadag*.

³⁹ Tomasz Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999, 14.

sitrynimais; aukštosios ir populiariosios kultūros maišymasis; vaizdo ir teksto lygiagretus funkcionavimas. Dauguma šių bruožų atitiktų ir esė charakteristiką.

Vienas lengviausiai pastebimų bendrų esė formos ir internetinės komunikacijos bruožų yra nedidelė apimtis. Internetu publikuojami tekstai dažniausiai trumpi (to reikalauja naujųjų medijų pobūdis), taigi nuo ilgų tekstų atpratusio skaitytojo esė negąsdina (bent apimtimi). Internetinei komunikacijai taip pat būdingas asociatyvumas: hipertekstas leidžia vartotojui „šokinėti“ nuo vienos informacijos prie kitos, pažinimas orientuotas į informacijos įvairovę, svarbiau apimti kuo platesnį informacijos spektrą, nei gilintis į vieną temą. Tai irgi primena esė struktūros ypatybes – ir esė, ir hipertekste negalioja laiko ir erdvės tvarkymo / nuoseklumo taisyklės. Naujosios medijos pratina vartotojus prie vis greitesnio pasakojimo tempo, sutrumpinimų, nuolatinės vaizdų ir tekstų kaitos. Psichologinių tyrimų rezultatai rodo (apie tai rašo, pvz., Gobanas-Klasas knygoje *Cywilizacja medialna*⁴⁰), kad „kompiuterio eros“ vaikams būdinga kitokia percepcijos struktūra; kaip sakė Kapuściński: „jiems trūksta to, ką anglai vadina *focus*“⁴¹. Kitas tyrinėtojas Tadeusz Miczka straipsnyje apie multimedijų vartotojų naujas komunikacines kompetencijas atkreipia dėmesį, kad naujųjų medijų vis didėjančios įtakos rezultatas yra perėjimas nuo literatūrinio tipo komunikacijos / kalbos prie sinestezinio matymo (ikonosferos ekspansija)⁴².

⁴⁰ Tomasz Goban-Klas, *Cywilizacja medialna*, Warszawa: WSiP, 2005, 247.

⁴¹ Ryszard Kapuściński, *Lapidaria*, Warszawa: Czytelnik, 2002, 360.

⁴² Tadeusz Miczka, „Nowe kompetencje komunikacyjne użytkowników multimediiów“, *Internet* –

Miczka rašo: „Tradicinis skaitymas (plačiausia prasme) sąlygotas linijiniškumo ir nuoseklumo, kurie garantuoja teksto supratimą. Bet šiuolaikiniai tekstai dažnai decentruoti ir dekomponuoti, išsklaidyti, programiškai „atviri“ ir nepasiduoda „įprastam“ skaitymui, o tik naujam interpretacijos tipui (navigavimui), kuriam būdingas mąstymo procesų ir veiksmų išsišakojimas“⁴³. Sociologas Derrickas de Kerckhove’as taip pat atkreipia dėmesį į percepcijos bei sąmonės pokyčius, susijusius su naujųjų medijų atsiradimu, ir teigia, kad „hipertekstas gimė kartu su linijinio proto žlugimu“⁴⁴.

Kitas internetinės komunikacijos bruožas yra intertekstualumas – vienas esmingiausių hiperteksto elementų, kurį reikėtų suprasti kaip pliuralizmą tiek tekstų, tiek stilių atžvilgiu. Kaip rašė Miczka⁴⁵, šis pliuralizmas yra raktinis terminas naujosioms medijoms suprasti – jis apima daugybės ir įvairovės idėją. Toks heterogeniškumas būdingas ir esė. Beje, esė intertekstualumą sudaro taip pat citavimas. Anot Dybciako, citavimas esė formai natūralus ir neatlieka vien tik dekoracijos vaidmens, bet yra daugiafunkcis kompozicijos elementas⁴⁶.

Minėto pliuralizmo pasekmė yra vienodas skirtingos informacijos statusas, neatsižvelgiant į jos svarbą ar šaltinį – in-

spoleczeństwo informacyjne – kultura, red. A. Kiepas, M. S. Szczepański, U. Żydek-Bednarczuk, Tychy: Śląskie Wydawnictwa Naukowe, 2006, 24.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Derrick de Kerckhove, *Inteligencja otwarta. Narodziny społeczeństwa sieciowego*, Warszawa: Mikom, 2001, 97.

⁴⁵ Miczka, „Nowe kompetencje komunikacyjne użytkowników multimediiów“, 19.

⁴⁶ Dybciak, „Inwazja eseju“, 130.

ternete vienodai traktuojamos reikšmingos ir nerimtos temos, specialistų nuomonės ir „naminių ekspertų“ patarimai. Esė demokratiškumas panašus – pats Montaigne’is sakė, kad nėra taip menko dalyko, kuris nebūtų vertas atsirasti šiame pasakojime. Apie viešą esė pobūdį rašė taip pat jau cituotas Głowala: „nuo Montaigne’io iki Mauriaco ir Kubiako esė tema niekada nebuvo specializuota: šių autorių apmąstymai visada lietė aktualius kiekvieno žmogaus gyvenimo dalykus, kiekvienam žmogui šį gyvenimą komplikuojančius“⁴⁷. Kerckhove’as rašo, kad šiais laikais vėl laimi netvirta nuomonė, nėra laiko gilintis ir tikrinti, karaliauja Platono *doxa*, tai yra jutiminių pažinimas, kažkas tarp tikėjimo ir nuomonės⁴⁸. Tai ir yra esė tyrinėtojų vadinamasis diletantiškumas.

Informacijos viešumas susijęs su ribų nusitrynimu tarp to, kas vieša ir privatu. Gobanas-Klasas rašo, kad elektroninių medijų visuotinumumas keičia socialinę savimonę ir ardo socialinės erdvės padalijimus, būdingus ankstesniems laikams, – bendravimas su įžymybėmis interneto erodėje darosi daug paprastesnis. Per naujausias medijas galime susipažinti ne tik su kokio nors rašytojo kūryba, bet ir sužinoti daugybę detalių iš jo privataus gyvenimo. Esė pasakojimo situacija irgi balansuoja tarp privatumo ir viešumo: kadangi esė pasakotojas dažniausiai tapatinamas su autoriumi, skaitytojas čia irgi tam tikra prasme bendrauja su įžymybe. Žinoma, esė autorius gali tik kurti tikrumo iliuziją, bet didelė skaitytojų dalis apie tai negalvoja. Kaip rašo Baranova: „Kai eseistas tapatinamas

su savo sukurtos esė veikėju, vargsta ne skaitytojas, o pats eseistas. Masinis skaitytojas paprastai labiau domisi asmenybėmis ir jų gyvenimo peripetijomis nei abstrakčiomis idėjomis. [...] Niekas nebekreipia dėmesio į nuolatinis eseistų išpėjimus, kad dalis jų sukurtos esė naratyvo yra jų literatūrinės fantazijos vaisius“⁴⁹.

Čia priėjome prie dar vieno esė ir internetinės komunikacijos bendro bruožo – sunkiai nustatomo realybės ir fikcijos santykio. Kaip jau buvo minėta, literatūrinėje esė (čia turiu omenyje esė kaip grožinės literatūros formą, ne kritinę esė) šią ribą nustatyti – bent skaitytojui – iš esmės neįmanoma: tik pats autorius žino, kiek jo pasakojime yra tikrovės, o kiek kūrybinės vaizduotės. Ta pati problema liečia virtualiąją realybę. Andreasas Metzner-Szigethas rašo: „Internetas ir naujosios medijos išsiskiria visų pirma tuo, kad santykiai „virtualybė–realybė“ ir „erdvė–laikas“, kurie mąstymui yra esminis atspirties taškas, čia tampa neriboto formavimo objektu...“⁵⁰

Išvados

Daug elementų, būdingų interneto ar apskritai naujųjų medijų komunikacijai (lakoniškumas; fragmentiškumas; nelinijinis mąstymas; intertekstualumas; virtualumo ir realybės, privatumo ir viešumo ribų nusitrynimas; aukštosios ir populiariosios

⁴⁹ Baranova, *Literatūra ir filosofija*, 397.

⁵⁰ Andreas Metzner-Szigeth, „Internet, komunikacija kompiuterowa i nowe media – charakterystyka techniczno-medialna i czynniki transformacji społeczno-kulturowej“, *Internet – społeczeństwo informacyjne – kultura*, red. A. Kiepas, M. S. Szczepański, U. Żydek-Bednarczuk, Tychy: Śląskie Wydawnictwo Naukowe, 72.

⁴⁷ Głowala, „Próba teorii eseju literackiego“, 154.

⁴⁸ De Kerckhove, *Inteligencja otwarta. Narodziny społeczeństwa sieciowego*, 128.

kultūros maišymasis; vaizdo ir teksto lygiagretus funkcionavimas), taip pat atitinka esė formos charakteristiką. Teigti, kad internetas turi tiesioginės įtakos esė plėtrai, būtų per drąsu. Vis dėlto nekelia abejonių tai, kad naujosios medijos ir jų priemonės keičia komunikavimo būdus

ir kartu skaitymo įpročius. Esė pasižymi atvirumu, laisvumu, lankstumu ir kompaktiškumu ir yra ta grožinės literatūros forma, kuri geriausiai atitinka šiuolaikinės komunikacijos struktūrą ir ne tiek sąmoningai atliepia skaitytojo poreikius, kiek puikiai juos patenkina.

ESSAY AS THE ANSWER TO THE MODERN READER'S NEEDS

Joanna Tabor

S u m m a r y

The article reviews the popularity of essay genre in modern Lithuanian and Polish literature. It tries to answer the question of what essay's features determine its success, and what is so special about this genre that the most important authors have chosen essay as the most appropriate form to express their creative ideas. Essay's popularity in Lithuania and Poland at the end of XX, and in the beginning of XXI century is mainly connected with the political and social situation changes, but – even though the breakthrough of this literary form had its place more than twenty years ago – the interest in it is

not decreasing. What could be the reason for this situation? Which elements of modern culture create such favorable conditions for essay's development? We could look for the answer to this question while reflecting on the change of communication methods, on which the new media has a huge impact. The new media and its tools change the ways of communication, and reading habits. The essay genre – with its openness, freedom, flexibility and compactness – is the literary form that can meet the modern communication structure the most adequately.

Gauta 2015 06 21

Priimta skelbti 2015 11 03

Autorės adresas:

Bendrosios, Rytų Azijos lyginamosios kalbotyros
ir baltistikos katedra
Varšuvos universitetas
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
El. paštas: joannatabor2014@gmail.com